

Rus və Avropa yazıçılarının uşaq əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və bu əsərlərin milli-maarifçi uşaq ədəbiyyatının inkişafında rolu (XIX əsrin II yarısı — XX əsrin əvvəlləri)

Sevinc Rəsulova

Müəllif:

Sevinc Rəsulova —
Bakı şəhəri üzrə Təhsil
İdarəsi Ümumi sektorun
müdiri, pedaqogika üzrə
fəlsəfə doktoru. E-mail:
rasulova.s@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə əvvəlcə Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tapdığı tarixi dövrə və bu təşəkkülü mümkün edən səbəblərə toxunulur. Göstərilir ki, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı XIX əsrin II yarısında təşəkkül tapmışdır. Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edilməsindən sonra ölkədə yaranan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, pedaqoji mühit, Avropa tipli məktəb və maarif hərəkatı, habelə maarifçi-realist düşüncə tərzinin pərvəriş tapması milli uşaq ədəbiyyatının təşəkkülünü mümkün edən amillər sayıla bilər. Qeyd olunur ki, XIX əsrin 30-40-cı illərindən etibarən istər rus, istərsə də Azərbaycan dilində yeni tipli məktəblərin açılması və bu məktəblərdə milli dilin tədrisi ana dilində dərsliklərin, oxu materiallarının, bədii əsərlərin, nəticə etibarilə uşaq ədəbiyyatının yaranmasına ehtiyac yaratdı. Həmin ehtiyacı ödəmək üçün dərslik və kitab müəllifləri, qismən ərəb və fars dillərindən, xüsusilə də rus dilindən kiçik oxucuların mütaliəsinə yararlı əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə etməyə başladılar. Beləliklə, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının bünövrəsi qoyuldu. Məqalədə daha çox hansı janrda, hansı mövzu və ideyaya malik, hansı tipdə bədii nümunələrin tərcüməyə cəlb edildiyi izah edilir. Göstərilir ki, o zamankı Azərbaycan ədəbi və pedaqoji mühitində rus ədib və şairlərinin yaradıcılığına daha çox müraciət edilirdi. Məqalədə bunun səbəbləri konkret şəkildə şərh edilir. Məqalədə ciddi şəkildə izlənən məsələlərdən biri də rus və Avropa xalqlarının söz xəzinəsindən, ədəbiyyatından edilən bədii tərcümə nümunələrinin Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafındakı rolunu, mövqeyini aydınlaşdırmaqdır. Bir sözlə, məqalədə XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda rus və Avropa sənətkarlarının uşaq əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin yığcam və əsas mənzərəsini əks etdirmək məqsədi izlənilmişdir.

Açar sözlər:

Uşaq ədəbiyyatı, rus sənətkarları, Avropa ədəbiyyatı, bədii tərcümə, XIX-XX əsrlər, Azərbaycan dili.

DOI: 10.32906/AJES/683.2018.04.32

Məqaləyə istinad: Rəsulova S. (2018) *Rus və Avropa yazıçılarının uşaq əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və bu əsərlərin milli-maarifçi uşaq ədəbiyyatının inkişafında rolu (XIX əsrin II yarısı-XX əsrin əvvəlləri)*. «Azərbaycan məktəbi». № 4 (685), səh. 107–121.

Məqalə tarixçəsi

Göndərib: 10.09.2018; Qəbul edilib: 22.10.2018

Russian and European writer's works on children in Azerbaijan language and their role in the development of national, enlightened children's literature (The second half of the 19th century – beginning of the 20th century)

Sevinj Rasulova

Author:

Baku City Educational
Administration, Head of General
Sector, PhD in Pedagogy.
E-mail: rasulova.s@mail.ru

Abstract. The article first speaks about the historical period in which children's literature was created in Azerbaijan and the reasons for this development. It is shown that Azerbaijan's children's literature was created in the second half of the 19th century. After the inclusion of North Azerbaijan into the Russian Empire, the findings of the social-political, literary-cultural, pedagogical, European-style school and educational movement as well as the enlightenment-realist thinking can be considered as factors contributing to the formation of national children's literature. Generally, the second half of the 19th century and beginning of the 20th century are characterized as the period of development and initial development of Azerbaijani children's literature.

Keywords:

Children's literature, Russian
craftsmen, European literature,
artistic translation, XIX-XX centuries,
Azerbaijani language.

DOI: 10.32906/AJES/683.2018.04.32

To cite this article: Rasulova S. (2018) *Russian and European writer's works on children in Azerbaijan Language and their role in the development of national, enlightened children's literature (The second half of the 19th century – beginning of the 20th century)*. Azerbaijan Journal of Educational Studies. Vol. 685, Issue IV, pp. 107–121.

Article history

Received: 10.09.2018; Accepted: 22.10.2018

Tədqiqatın metodu

Tədqiqat zamanı, əsasən, aşağıdakı metod və vasitələrdən istifadə edilmişdir: nəzəri təhlil, tarixi-müqayisəli metod, ədəbi əlaqələrin öyrənilməsi, tərcümənin tarixi və nəzəriyyəsi.

Nəzəri təhlil zamanı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül dövrü və ilkin inkişaf mərhələsinin xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. Milli uşaq ədəbiyyatının təşəkkülünün səbəbləri izah edilir. Onun inkişafına stimül verən mühüm amillərdən biri kimi tərcümə əsərlərinin rolu və əhəmiyyəti şərh edilir. Tarixi-müqayisəli metodun köməyi ilə izah olunur ki, XIX əsrin 20-30-cu illərindən Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə daxil olur və üzünü Şərqdən Qərbə – Avropaya çevirməli, müasir ədəbi-mədəni, maarifçi və pedaqoji həyatla qaynayıb qarışmalı olur. Mütərəqqi baxışlı ziyalılar, demokratik düşüncə sahibləri dərk edirlər ki, köhnə, ənənəvi əsərlər yeni dövrdə azərbaycanlı övladlarının təlim, tərbiyə və mütaliəsinə yaramır. Onlara Avropa ruhlu, müasir məzmun və mündəricəyə malik bədii sərəvət lazımdır. Onlar Şərqdə və Qərbdə yaranan və uşaqlara təqdim edilən əsərləri müqayisə edib üstünlüyü ikinciyyə verirlər. Beləliklə, Qərb nümunəsində yeni tipli uşaq əsərlərinin yaranması yolunda mübarizəyə başlayır, həmçinin rus və Avropa sənətkarlarının yaradıcılıq nümunələrini milli dilə çevirib böyüməkdə olan nəslin ixtiyarına verirlər.

Məqalədə ədəbi əlaqələrin öyrənilməsi istiqamətində də müəyyən işlər görüldüyü aydındır. Bunu mövzunun xarakteri tələb edir. Həmin ədəbi əlaqələr, əsasən, Azərbaycan-rus və Avropa ədəbiyyatları müstəvisində aparılır.

Biz məqalədə tərcümənin tarixi və nəzəriyyəsi ilə bağlı bəzi nəzəri və praktiki mülahizələrə, elmi baxışlara, izahatlara da əməl etməli olmuşuq. Bu, daha çox rus və Avropa sənətkarlarının uşaq əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı hansı tipdə ədəbi nümunələrin seçilməsi və onların milli dilə necə, hansı keyfiyyətdə tərcüməsi

zamanı özünü göstərir. Yəni azərbaycanlı mütərcimlər tərcümə materialı kimi daha çox hansı tip mövzu, ideya və janrdə əsərlər seçir və onları hansı səviyyədə ana dilinə çevirirdilər. Azərbaycanlı mütərcimlərin tərcümə peşəkarlığı, tərcümə prinsipləri necə idi?

Məqalədə daha obyektiv nəticələrə gəlmək üçün Avropa, rus və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının ədəbi əlaqələr, tərcümə və onun xüsusiyyətləri, tərcümə sənətkarlığı və s. ilə bağlı elmi-nəzəri fikirlərindən bəhrələnməyə çalışmışıq.

Mövzunun aktuallığı

Bizim haqqında danışdığımız problemin bu və ya digər cəhətləri ilə əlaqədar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müəyyən təşəbbüslər edilmişdir. Filoloq alimlərdən X.Məmmədov, Ə.Məmmədov, Ə.Bağirov, M.Mehdiyeva, Y.Babayev, T.Cavadov və başqaları problemin bəzi istiqamətlərinin öyrənilməsi ilə bağlı faydalı işlər görmüşlər. Lakin problem bir kompleks halında indiyə qədər araşdırma predmetinə çevrilməmişdir. Başqa sözlə, XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində rus və Avropa sənətkarlarının uşaq əsərlərinin milli dilə tərcüməsinin bütöv mənzərəsi yaradılmamışdır. Belə bir tədqiqat aparmaqla biz məhz həmin boşluğu doldurmağa çalışmışıq.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının tarixi inkişafında milli intibah dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu intibah ictimai-siyasi həyatdan başlayıb iqtisadiyyat, təsərrüfat, mədəniyyət, ədəbiyyat, məktəb və maarif, pedaqoji mühit və s. sahələri əhatə edir. Yəni geniş, milli miqyasda özünü göstərir. Ədəbi-mədəni həyatda bir sıra əlamətdar yeniliklər baş verir. Milli mətbuat, milli teatr yaranır. Bir sıra ədəbi janrlar meydana gəlir, maarifçi-realist ədəbiyyat pərvəriş tapır və s. Baş verən ədəbi-mədəni yeniliklərdən biri də XIX əsrin 70-80-ci illərində milli uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü idi. Əlbəttə, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülünü və inkişafını şərtləndirən bir sıra ictimai, siyasi, pedaqoji, ədəbi-mədəni amillər vardır.

Bu amillər onun yüksəlişinə stimül vermişdir. Bundan əlavə, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının bir sıra mühüm qaynaqları, başqa sözlə desək, qida mənbələri də mövcuddur. Həmin mənbə və qaynaqlar içərisində üçü xüsusilə diqqəti cəlb edir:

1. Şərq xalqlarına və milli xalq yaradıcılığına aid folklor nümunələri;

2. İslam coğrafiyasının, o cümlədən Azərbaycan xalqının çoxəsrlik ədəbi ənənəsinin məhsulu olan yazılı ədəbiyyat xəzinəsi;

3. Rus və Avropa xalqlarının ədib və şairlərinin yaradıcılığından seçilmiş tərcümə əsərləri.

Onu da əlavə edək ki, bizim milli uşaq ədəbiyyatının pərvəriş tapmasındakı üçüncü faktor son dərəcə önəmlidir. Belə ki, şərq xalqlarında uşaq ədəbiyyatı bədii düşüncə və təsərrüfatın müstəqil bir qolu kimi mövcud olmadığından azərbaycanlı qələm sahibləri azərbaycanlı balalar üçün necə və nədən yazmağın nümunəsini məhz rus və Avropa sənətkarlarından öyrənməli oldular. Həmin sənətkarların yaradıcılığı azərbaycanlı müəlliflər üçün bir məktəb rolunu oynadı. Təəssüf ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu problem kifayət qədər öyrənilməmiş, diqqəti az cəlb etmişdir. Bizim mövzumuzun aktuallığını şərtləndirən faktorlardan biri də budur.

Nəhayət, Azərbaycan və rus-Avropa ədəbi əlaqələrini öyrənmək, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının bütöv mənzərəsini yaratmaq, bizim tərcümə mədəniyyətimizin tarixini izləmək, həmçinin tərcümə ədəbiyyatının mənzərəsini canlandırmaq baxımından da bu mövzunun araşdırılması müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda maarifçi-realist təfəkkür tipinin pərvəriş tapdığı və onun söz sərvətinə, ədəbi təsərrüfata və mədəni həyata sirayət etdiyi zaman kəsimi XIX yüzilliyin 30-40-cı illərindən başlayıb, 1920-ci ilə – sovet-bolşevik hakimiyyət rejiminin qərarlaşdığı tarixi dövrə qədər davam edir. Əlbəttə, bu faktor təkcə «böyüklər üçün» yaradılan mənəvi sərvəti yox, «kiçiklər üçün» ədəbiyyatı da əhatə edir. Ancaq burada fərqli bir cəhəti mütləq mənada

nəzərə almaq lazım gəlir. Maarifçi-realist təfəkkür tərzini, idrak sistemi «böyüklər üçün» ədəbiyyatdan fərqli olaraq uşaq ədəbiyyatının təkcə metod və üslub tipini, həyata, ictimai varlığa baxış, münasibət və təsvir üsulunu dəyişdirmir, həm də onun təşəkkülünü şərtləndirir, cücərib pərvəriş tapmasına səbəb olur. Belə ki, Azərbaycanda «böyüklər üçün» yaranan söz sərvəti maarifçi-realizmin zühdünə qədər çoxəsrlik, uzun ömürlü, keşməkeşli, zəngin və məhsuldar bir yol keçib gəlmişdi. Təəssüf ki, bu sürəkli yolda «kiçiklər üçün» ədəbiyyat ona yoldaşlıq edə bilməmişdi. Çünki belə bir ədəbiyyatın özü yox idi. Başqa sözlə desək, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül və ilkin yaranış çağları məhz maarifçilik hərəkatının, maarifçi-realist ədəbi-ictimai prosesin baş verdiyi tarixi mərhələnin payına düşür.

***

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının maarifçi-realist mərhələsində onun təşəkkülünə və inkişafına təkan verən ən mühüm faktorlardan biri də tərcümə əsərləri idi. Ana dilinin tədrisə daxil edilməsi ilə əlaqədar ana dili dərsləkləri yaranarkən onların səhifələrində mənəvi qida kimi şagirdlərə təqdim ediləcək ilk materialların da tərcümə nümunələrindən ibarət olduğunu görürük. N.Dementyevin «Təmsillər və povestlər»indəki, M.Ş.Vazeh və İ.İ.Qriqor-yevin «Kitabi-türki»sindəki, S.Ə.Şirvaninin «Tacül-kütüb»ündəki oxu materiallarının hamısı belə nümunələrdən ibarət idi. Əslində, tərcümə əsərləri bizim uşaq ədəbiyyatımızın bünövrə daşını təşkil edir. A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyovun, R.Əfəndizadənin, M.Qəmər-linski və b. (hər üç «Ana dili» kitabında), M.Mahmudbəyov və b.nın («İkinci il»), A.Səhhət və M.Mahmudbəyovun («Yeni məktəb»), A.Şaiqin, Ə.N.Tiflislinin və başqa müəlliflərin ana dili dərsləklərində kifayət qədər tərcümə mətnlərinə rast gəlirik. Əlbəttə, bu, bir neçə səbəblə bağlı idi. İlk səbəb isə milli dildə məktəblilərdən (uşaqlardan) ötrü oxu materiallarının, onlara təqdim ediləcək elmi və bədii örnəklərin yoxluğu idi. Belə bir yoxluğu görən dərslək müəllifləri, ilk növbədə başqa

dillərdə olan, münasib hesab etdikləri kiçikhəcmli mətnlərə üz tutmalı oldular. Ərəb, fars və rus dillərindən yığcam həcmli kiçik mətnləri tərcümə və ya iqtibas edərək dərsliklərə və oxu kitablarına daxil etməyə başladılar.

Tərcümə edilən əsərlərin mühüm bir qismini kiçikhəcmli səyyari süjetlər təşkil edirdi. Bu süjetlərin çoxu Şərqdə yaranmış, sonra tədricən dünyanın başqa xalqları, o cümlədən avropalılar arasında da yayılmışdı. Süjetlərin bəziləri K.D.Uşinskinin dərsliklərinə, L.N.Tolstoyun «Əlifba» və «Oxu» kitablarına da yol tapmışdı. Bunlar kiçikhəcmli, birtipli, bir epizodlu, əxlaqi-didaktik məzmunu malik əhvalatlar idi. Janr etibarilə, əsasən, hekayətlərdən, rəvayətlərdən və lətifələrdən ibarət idi. Onlardan bəzilərinin ilkin mənbəyi bəlli olsa da («Kəlilə və Dimnə», «Min bir gecə», «Əmsali-loğman»; Ə.Cami, Sədi, C.Rumi və s.), daha çox hissəsinin mənbəyi və müəllifləri bəlli deyildi. Bunlar dediyimiz kimi müxtəlif xalqlar arasında yayılmış moralist məzmun və ideyaya malik gəzəri süjetlər idi. Bu cür süjetlərdən başlayan tərcümə prosesi tədricən öz miqyas və hüdudlarını genişləndirdi, daha tutumlu şəkildə aldı. Onu da deyək ki, millət balaları üçün edilən tərcümələr bir neçə mənada əhəmiyyətli görünürdü. «Əvvələn bu əsərlər böyüməkdə olan nəsli başqa xalqların ədəbiyyatı, həyat və məişəti, adət-ənənələri, ictimai yaşayışı və s. ilə tanış edirdi. İkincisi, tərcümə ədəbiyyatı qələm sahiblərindən ötrü kiçik vətəndaşlar üçün əsərlər yazmaqda nümunə rolunu oynayırdı. Üçüncüsü isə, uşaqlar üçün tərcümə əsərlərinin meydana çıxması bütövlükdə o dövr ədəbiyyatımızda başqa xalqlarla ədəbi əlaqələrin genişlənməsi faktıdır» (Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. 1992, s. 223).

Onu da əlavə edək ki, mütərcimlər haqqında danışdığımız bir epizodlu, səyyari süjetləri tərcümə edib dərsliklərə və qiraət kitablarına daxil edərkən onunla tamamilə sərbəst davranır, tam müstəqilliyə yol verirdilər. Hərfi, sətirbəsətir tərcüməyə meyil etmirdilər. Yəni süjet müxtəlif yazılı mənbədən və ya şifahi

ədəbiyyatdan əxz olunur, mütərcim onun məzmununu sərbəst şəkildə işləyib balaca oxuculara çatdırırdı. Mütərcimi maraqlandıran tərcümədəki dəqiqlik, sənətkarlıq yox, məzmun və ideyanın müqabil tərəfə çatdırılması idi. Eyni süjet bir çox hallarda bir neçə müəllif tərəfindən ana dilinə çevrilmişdi və hər bir mütərcim onu öz istəyinə uyğun olaraq bir cür tərcümə etmişdi.

XIX əsrin son rübündə ədəbi prosesdəki qaynarlığın, yüksəlişin və coşğunluğun artması tərcümə ədəbiyyatına da təsirsiz ötüşmədi. Millət balalarına necə, hansı tipdə, hansı ideyaya malik mənəvi sərvət tərcümə və təqdim etməklə əlaqəli işgüzar müzakirələr, fikir mübadilələri başladı. Bu məsələyə münasibətdə mühafizəkarlarla, yenilikçilər bir-birlərindən fərqlənirdilər. Mühafizəkar-liberal ziyalılar vətən övladının tərbiyəsi, onların oxucuya, mənəvi qidaya ehtiyacını ödəmək üçün onlara, əsasən, dini məzmunlu, şərq klassiklərinin qələminə məxsus əsərlər verməyin tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Müasirpərəstlər, yenilikçilər, qərbçilər isə, əsasən, rus və Avropa sənətkarlarına üstünlük verirdilər. 80-ci illərin əvvəllərində başlayan mətbu müzakirələrin öncüllərindən M.Şahtaxlı Tiflisdə rus dilində nəşr olunan «Kavkaz» qəzetinin 1882-ci il tarixli 148-ci nömrəsində «qərbçilərin» mövqeyini ifadə edərək yazırdı: «Avropasayağı xalq məktəbini saxlamaq üçün Avropa ruhlu xəlqi ədəbiyyat yaratmaq lazımdır» (раз. «Кавказ». 1882).

M.Şahtaxlı uşaq əsərlərinin yoxluğunu nəzərə alıb folklor materiallarına da müraciət etməyi məsləhət görürdü. Ümumiyyətlə, görkəmli ziyalı kiçik oxucuların elmi və bədii ehtiyacını ödəməkdən ötrü çıxış yolunu iki mənbədə tapırdı: 1. Xalqın özünün folkloru da daxil olmaqla xalq yaradıcılığında; 2. Avropa xalqlarının müasir məzmunlu, sağlam ruhlu elmi və bədii əsərlərini tərcümə və nəşr etdirməkdə. Müəllif bütövlükdə çıxış yolunu bu şəkildə müəyyənləşdirirdi: «Avropa tərzində məqsədəuyğun elementar Azərbaycan məktəbinə malik olmaq üçün rus dilindən müvafiq rus məktəblərində istifadə edilən dərslikləri

Azərbaycan dilinə çevirmək lazımdır. Uşaqlarda oxuya maraq oyatmaq üçün indi ancaq xalqın dilində yaşayan və pedaqoji ləyaqətindən asılı olmayaraq azərbaycanlıların əqli və sosial həyatı haqqında zəngin material verən bizim saysız-hesabsız dolğun məzmunlu nağılları, hekayələri (epik, məişət və adətləri təsvir edən, əxlaqi tendensiyalı və s.) zərb-məsəlləri, atalar sözlərini... nəsihətləri və s. toplayıb onlardan oxu üçün kitab tərtib etmək lazımdır» (raz. «Kavkaz». 1882).

M.Şahtaxtı və həmfikirilərindən fərqli olaraq mühafizəkarlar, şərqiçilər belə hesab edirdilər ki, xalqın mövcud cəhalətinin, tənəzzülünün, fəlakətlərinin səbəbləri onun əsl islam yolundan, dinin təməl prinsiplərindən, sağlam ata-baba adət-ənənələrindən, elm, ədəbiyyat və məişətindən uzaq düşməsidir. Əsl tərəqqi yolu da əsl dinə və sağlam keçmişə qayıtmaqdır. Mühafizəkarların təmsilçilərindən və ideoloqlarından İsmi Sədrəddinbəyov 1883-cü ildə (№11), «Ziyayi-Qafqaziyyə»də yazırdı: «Hərgah müsəlmanlar necə ki, lazımdır müsəlman olub əqaidi-imaniyyə və şəriəti-islamiyyəyə (imanlı əqidələrə və islam şəriətinə – S.R.) amil olsalar, onlardan kamil və qabil tayfa dünyada ola bilməz və inqizazi-zəmanəyəcən (zamanın sonuna qədər – S.R.) bir müsəlman dustaqxanaya daxil olmaz. Çünki mayeyi-fəsad olan əval və əfal (söz və əməllər – S.R.) nə ki varsa, cümləsi şəriəti Məhəmmədiyyə ilə nəhy (müəyyən – S.R.) olunubdur» (qəz. «Ziyayi-Qafqaziyyə». 1883). İ.Sədrəddinbəyovun fikrincə «məktəblərdə elmi-diniyyəyə» rəvac vermək, xalq övladlarını həqiqi dinin və şəriətin buyruqları əsasında tərbiyə edib böyütmək, ərəbcə və fars dilində olan faydalı dini kitabları milli dilə tərcümə edib böyüməkdə olan nəslin mütaliəsinə vermək, təhsili də bu tipli əsərlər əsasında qurmaq gərəkdir.

80-ci illərin əvvəllərində və sonralar baş verən işgüzar müzakirələrdə mütərəqqi baxışlı Azərbaycan ziyalıları, təbii ki, M.Şahtaxtının mövqeyini müdafiə edirdilər. Səfərəli bəy Vəlibəyov «Kavkaz» qəzetinin 1883-cü ildə çap olunan 15-ci nömrəsində yazırdı:

«M.Şahtaxtı müsəlmanların məktəb həyatını hərtərəfli təsvir edəndən sonra sonuncu məqaləsində bizi belə qəmli vəziyyətdən xilas edə bilən bir neçə tədbir təklif edir» (raz. «Kavkaz». 1883). Səfərəli bəy Şahtaxtının təkliflərini bəyənir. Gənc nəslə veriləcək tərbiyəvi əsərlərin daha çox Avropa təcrübəsində və tipində, müasir həyatla səsleşən real həyat və gerçəkliyə uyğun gələn, uşaqlara nəyisə öyrədən, onların fikir və duyğularını, zövq və maraqlarını müsbət istiqamətə yönəldən əsərlər olmasını zəruri sayır.

XX əsrin əvvəllərində A.Səhhət də Avropa sənətkarlarının əsərləri və yaradıcılığı ilə Azərbaycan oxucusunu tanış etməyi faydalı və gərəkli bir iş sayır. Qərb şairlərinin yaradıcılığından etdiyi mənzum tərcümələr toplusu olan «Məğrib günəşləri» adlı kitaba yazdığı müqəddimədə mütərcim xatırladır ki: «Avropalıların öz ədəbiyyatı o qədər geniş olduğu halda yenə ərəb və farsın ədib və şairlərinin əsərlərini öz dillərinə tamamilə tərcümə etmişlər. Böylə olan surətdə biz nə üçün avropalıların əsərlərini öz dilimizə tərcümə etməyə» (Səhhət A. 1912, s. 5).

Demokratik düşüncəli ziyalıların əksəriyyəti həm Qərbin, həm də Şərqiçin söz xəzinəsindən faydalanmağın tərəfdarı idilər. Onlar hər iki coğrafi arealın faydalı ədəbi simaları və nümunələri ilə öz həmvətənlərini tanış etməyi lazım bilirdilər. C.Ünsizadə ərəb dilindən çevirdiyi və ayrıca kitab halında nəşr etdirdiyi «Əmsali-löğman» hikmətli hekayətlər toplusuna müqəddimədə qeyd edirdi ki, bizim həm «Lafonten və Krilov kimi» sənətkarların, həm də şərqiç xalqlarının «lisan və ədəbiyyatında olan şeyləri alıb oxumağımız» lazımdır (Ünsizadə C. 1889, s. 54). Realist səciyyəli əsərlərin tərcümə olunaraq gənc nəslin mütaliəsinə verilməsini əhəmiyyətli hesab edən C.Ünsizadə «Tifl ilə bir quş», «Gün», «Səhər duası», «Aslan və Tülkü», «Quzu», «Buynuzları ilə fəxr edən maral» və s. şeirləri milli dilimizə çevirərək 1887-ci ildə «Kəşkül» qəzetinin səhifələrində (№53, 59, 72, 75) oxuculara təqdim etmişdi. Alman və ərəb ədəbiyyatından edilən bu tərcümələri etməkdə

məqsəd həm də kiçik oxucular üçün necə əsərlər yazmaqda «bizim şairlərə nümunə» göstərmək idi. «Kəşkül»ün naşiri gürcü şairi İ.Çavçavadzenin «Bahar» şeirini də «Əbri-bahar» adı ilə tərcümə etmiş, ancaq «övladi-millət» üçün yazılmış bu şeir senzura nəzarətindən keçmədiyi üçün çap olunmamışdı (ЦГИА Грузии. Фонд 422, дело 1411, л. 41).

XIX əsrin sonlarına doğru ədəbi-mədəni mühitdə rus və Avropa ədəbiyyatına artan maraq azərbaycanlı mütərcimləri həmin mənbədən yeni-yeni əsərlər tərcümə etməyə ruhlandırır. 1885-ci ildə (№24) «Kəşkül»ün naşiri S.Ünsizadə V.Hüqonun ölümü münasibəti ilə qəzetdə məqalə dərc edir. Eyni zamanda qüdrətli fransız sənətkarının bir şeirini də Azərbaycan dilinə çevirərək məqaləyə əlavə edir. 1888-ci ildə S.Vəlibəyov rus ədibi N.P.Qrotun alman dilindən rusçaya çevirdiyi «Бор в природе» əsərini «sadə vətən dilinə» tərcümə edərək «Qüdrəti-xuda» adı ilə ayrıca kitab halında çap etdirir (Vəlibəyov S. 1888, s. 44). İyirimi elmi-didaktik xütbədən ibarət bu kitabça «mübtədi (ibtidai – S.R.) məktəb şagirdlərinə məxsus və hüsnü əxlaq dair Azərbaycan dilində risaleyi-qiraətdir» qeydi ilə nəşr olunmuşdur.

XIX əsrin son onilliklərində və Birinci rus inqilabının astanasına qədərki dövrdə Həsənəli xan Qaradaği, Cəlal Ünsizadə, Rəşid bəy Əfəndizadə, Mirzə Balaqardaş Hacıyev, Eynəli bəy Sultanov, Mirzə Ələsgər Növrəs və b. böyük rus sənətkarları L.N.Tolstoydan və İ.A.Krılovdan xeyli tərcümələr etdiklərini görürük. Bir qayda olaraq azərbaycanlı mütərcimlər tərcümə üçün İ.A.Krılovun təmsillərinə və L.Tolstoyun «Əlifba» («Азбука») və dörd hissədən ibarət «Оху» («Книга для чтения») kitablarına müraciət edirdilər. Həmin illərdə F.Köçərli A.S.Puşkinin «Balıqçı və qızıl balıq haqqında nağıl» əsərini «Torçu və balıq» adı ilə milli dilə çevirmişdir (Puşkin A.S. 1892, s.12). Firidun bəy M.Y.Lermontovun «Üç xurma ağacı», A.Koltsovun «A kişi, niyə yatıbsan?» əsərlərini də mənzum şəkildə sadə bir dildə azərbaycancaya çevirmişdi (Lermontov M.Y. 1895, s.13). Hər üç sənətkarın əsərlərini

kitabça halında nəşr etdirmişdi. F.Köçərlinin rus dilindən çevirdiyi «Təlimati-Sokrat» əsəri də yeniyetmələr və gənclər üçün gözəl oxu materialı idi (Təlimati-Sokrat (mütərcimi: Köçərli F.). 1890, s.91).

Ümumiyyətlə, XIX-XX yüzilliklərin qovşağında rus və Avropa ədib və şairlərindən Azərbaycan dilinə ən çox əsərləri tərcümə edilən müəlliflər İ.A.Krılov və L.Tolstoy idi. Mütərcimlər uşaqlar üçün mənəvi qida kimi daha çox Krılovun təmsillərinə, Tolstoyun isə «Əlifba» və oxu kitablarına müraciət edirdilər. Əlbəttə, bu səbəbsiz deyildi. Belə ki, həmin əsərlər həcmcə yığcam, ideya-məzmun cəhətdən münasib, tədris-metodiki baxımdan əlverişli idi. Balaların zövq və maraqlarını oxşayır, ona uyğun gəlirdi, əxlaqi-tərbiyəvi nöqtəyi-nəzərdən də kifayət qədər məqsədə müvafiq idi. Doğrudur, mütərcimlər bu əsərləri, adətən, eynilə milli dilə çevirməyə meyil etmir, müstəqilliyə yol verir, hətta bəzən onlarda müəyyən dəyişiklik aparırdılar. Belə dəyişikliklər İ.A.Krılovun təmsillərində daha çox hiss olunurdu. Tərcümə zamanı çox vaxt təmsillərdəki kəskin satira ruhu, ciddi sarkazm, ictimai ifşa pafosu və ideyası azaldılır, təmsillərə əxlaqi-didaktik məzmun və ideya əşlənirdi. Belə bir əməliyyat çox zaman işin xeyrinə olmasa da, yəni orijinal mətni oxucuya çatdırmaq missiyasına xidmət etməsə də, əksər tərcümələrdə özünü büruzə verirdi. X.Məmmədov haqlı olaraq qeyd edir ki, «Orijinal üzərində mütərcimlərin əməliyyatı, bir qayda olaraq, Krılovun vermək istədiyi ideyanın xeyrinə olmamışdır. Bunlar əksər hallarda Krılov təmsillərinin tərcüməsindən daha artıq onun Azərbaycan dilində variantlarını xatırladır» (Məmmədov X. 1992, s. 126). Görünür, deyilən əməliyyat tərcüməçilərin kiçik oxuculara ciddi satirik ideya və mətləbləri yox, daha çox öyüd-nəsihət aşılamaq istəyi ilə əlaqədar olmuşdur.

Haqqında danışdığımız dövrdə elə bir ana dili dərslisi yox idi ki, orada İ.A.Krılovdan və L.Tolstoydan tərcümə nümunəsi olmasın. Qiraət kitablarında və uşaq mətbuatında da bu iki rus sənətkarının əsərlərinə bol-bol yer verildi.

İ.A.Krılov əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə edilən ilk rus ədəbi simalarından biridir. XIX yüzilliyin 40-cı illərində görkəmli maarifçi A.Bakıxanov onun «Eşşək və bülbül» («Осел и соловей») adlı təmsilini milli dilə çevirmişdi. Daha sonra biz şairin «Tülkü və üzüm» sərlövhəli təmsilini A.O.Çernyayevskinin «Vətən dili» (I hissə, 1882) dərsliyinin səhifələrində görürük. Şeiri Azərbaycan dilinə Rəşid Əfəndizadə çevirmişdi. 1887-ci ildə (№72) «Kəşkül» qəzetində də rus təmsilçisinin «Xoruz və inci» («Петух и жемчижное зерно») şeirinin tərcüməsi verilmişdir. A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyovun «Vətən dili» (II hissə, 1888) dərsliyində isə şairin 20 təmsili yer almışdır. Şeirləri Azərbaycan dilinə H.Qaradaği çevirmişdir. Əlbəttə, bir dərslikdə eyni müəllifin bu qədər şeirinin verilməsi maraqlı faktdır. Bu, həm də o zaman yeni məzmun və tipdə hazırlanan dərslik üçün müəlliflərin milli dildə münasib əsərlər tapa bilməməsi ilə əlaqədar idi.

O zamankı Azərbaycan ictimai-siyasi və pedaqoji mühitində Krılov yaradıcılığına məhsuldar şəkildə müraciət edənlərdən biri R.Əfəndizadə idi. O rus şairindən 19-a qədər poetik nümunə tərcümə etmişdi. Həmin poeziya örnəklərindən bir qismi «Uşaq bağçası» dərsliyində (1898), bir qismi «Bəsirətül-ətfal»da (1901), üçü isə «Dəbistan» jurnalında (1906, №4; 1907, №2, 3) yer almışdır. Mirzə Ələsgər Növrəs Qarabağının «Pəndi-ətfal» («Uşaqlara nəsihət», 1900) adlı qiraət kitabına haqqında danışdığımız sənətkardan 4 poetik tərcümə nümunəsi daxil edilmişdi. Səməd bəy Hacıbəyovun «evlərdə qiraəti-türkiyə məxsus kitabça» kimi nəşr etdirdiyi «Hədiyyeyi-sibyan» («Uşaqlara hədiyyə», 1901) kitabında Krılovdan 10, Mirzə Balaqardaş Hacıyevin «öz şagirdlərinə hədiyyeyi-acizanə kimi töhfə etdiyi «Qafqaz istilahi» (1902) kitabında 3 təmsil var idi. Təmsillər mənzum şəkildə tərcümə edilmişdi. Yenə cocuqlara aid oxu kitablarından Hacı Mirağa Mirmöhşünzadə Nəseh «Hədiyyətül-ətfal»ında («Uşaqlara hədiyyə», 1911) rus təmsilnəvisindən 3, Firidun bəy Köçərli «Balalara hədiyyə»də (1912) 1 təmsilini vermişdi.

M.Nəsehin kitabındakı tərcümələr onun öz qələminə, «Balalara hədiyyə»dəki «Tülkü və üzüm» təmsilinin tərcüməsi isə Eynəli bəy Sultanova məxsus idi. Onu da əlavə edək ki, İ.A.Krılovun eyni şeiri bəzən bir neçə mütərcim tərəfindən milli dilə çevrilirdi. Məsələn, «Hədiyyətül-ətfal»dakı «Ördək, balıq və xərçəng», «Şir və tülkü» təmsilləri dördüncü, «Tülkü və qarğa» təmsili beşinci, «Balalara hədiyyə»dəki «Tülkü və üzüm» şeiri isə altıncı dəfə idi ki, Azərbaycan dilinə (müəllifləri fərqli olmaqla) çevrilirdi. Krılov təmsillərinin sənətkarlıq, peşəkarlıq baxımından ən səviyyəli tərcümələri R.Əfəndizadəyə, A.Səhhətə və A.Şaiqə məxsusdur. A.Səhhət rus şairinin 9 təmsilini ana dilimizə tərcümə etmişdi. Bu tərcümələr ilk dəfə «Yeni məktəb» (1909) dərsliyində və «Məğrib günəşləri» (1912) adlı poetik tərcümələr toplusunda işıq üzü görmüşdür.

O zamankı Azərbaycan uşaq mətbuatı da Krılovsuz ötüşə bilməmişdir. «Dəbistan» jurnalı onun «Ağcaqanad və kəbutər» (1906, №3, mütərcimi R.Əfəndizadə), «Rəhbər» məcmuəsi «Kisə» (1906, №1, mütərcimi A.Əfəndizadə), «Məktəb» jurnalı isə «Eşşək və bülbül» (1913, №7, mütərcimi A.Şaiq), «Kəndli və ilan» (1914, №4, mütərcimi Mirzə Balaqardaş) təmsillərini oxuculara təqdim etmişdi. Şairin «Qarğa və tülkü» təmsili altıncı dəfə M.Ə.Sabir tərəfindən yüksək sənətkarlıqla Azərbaycan dilinə çevrilmiş və «Yeni məktəb» dərsliyinə salınmışdı.

Dərsliklərdə, qiraət kitablarında və uşaq mətbuatında İ.A.Krılovdan nəsrə edilmiş tərcümələrə də rast gəlirik.

Haqqında danışdığımız zaman kəsimində yaradıcılığı diqqət mərkəzində olan digər rus sənətkarı L.Tolstoy idi. Ümumiyyətlə, bu dövrdə yaradıcılıq məhsulları Azərbaycan dilinə çevrilən ədəbi şəxsiyyətlər cərgəsində kəmiyyət göstəricisi baxımından bu böyük dahi birinci yer tuturdu. Onun istər «böyüklər», istərsə də «kiçiklər üçün» qələmə aldığı, həm dini, həm də dünyəvi mövzuda yazdığı əsərləri maraqlı dairəsində idi. Kürəvi miqyasda olduğu kimi Azərbaycanda da onu həm dindarlar,

mühafizəkarlar, həm də dünyəvi, müasir baxışlı oxucu və ziyalı kütləsi sevirdi. Onun «kiçik» oxucular üçün tərtib etdiyi «Yeni əlifba» («Новая азбука») və 4 hissədən ibarət oxu kitabları («Книга для чтения») da geniş şöhrət tapmışdı. Bu kitablarda uşaq ədəbiyyatının dəyərli nümunələri toplanmışdı.

L.Tolstoyun əsərləri XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən Azərbaycan dilinə çevrilməyə başlamışdır. XIX-XX əsrlərin qovşağındakı ana dili dərsləklərində, qiraət kitablarında və uşaq mətbuatında rus ədibinin uşaq əsərlərindən kifayət qədər bol nümunəyə rast gəlmək mümkündür. Milli dildə mütaliə materiallarına ciddi ehtiyacın olduğu bir tarixi şəraitdə rus yazıçısının uşaqlar üçün qələmə aldığı bədii nümunələr milli ziyalılarımızdan ötrü kifayət qədər cazibədar və əhəmiyyətli görünürdü. Doğrudan da, bu nümunələr istər həcm, istər bədiilik, istər mövzu və ideya, istərsə də pedaqoji baxımdan son dərəcə əlverişli idi. Şagirdlərin, kiçik oxucuların yaş, bilik, dərkətmə səviyyəsinə, zövq və maraqlarına tam şəkildə uyğun gəlirdi.

Birinci rus inqilabına qədər L.Tolstoyun «böyüklər üçün» yazdığı əsərlərdən də bəzi nümunələrin milli dilimizə çevrildiyini görürük. Məsələn, A.Minasazov onun «Buğda dənəsi», S.M.Qənizadə «Əvvəlinci şərabçı», C.Məmmədquluzadə «Zəhmət, ölüm, naxoşluq» əsərlərini azərbaycancaya tərcümə etmişdilər. Bununla belə onun uşaq əsərləri mütərcimlərin diqqətini daha çox məşğul etmişdir. «Vətən dili» (A.O.Çernyayevski) dərsləyinin I hissəsində (1882) rus ədibindən 4 hekayə verilmişdi. Bu azərbaycanlı balaların öz dillərində sənətkarın yaradıcılığı ilə ilk tanışlığı idi. Ümumiyyətlə, Birinci rus inqilabına qədər «Vətən dili» (I, II hissə), «Uşaq bağçası», «Bəsirətül-ətfal» və «Kitabi-xəzanül-ətfal» dərsləklərinə Tolstoyun «Əlifba» və oxu kitablarından 30-a qədər hekayənin tərcüməsi daxil edilmişdi. «Birinci il»də (1910) sənətkarın 3, «İkinci il»də (1908) 13 hekayəsi yer almışdı.

«L.Tolstoy və Azərbaycan (1880-1920)» monoqrafiyasının müəllifi Ə.Bağırovun hesablamasına görə Mir Seyfəddin Seyidov

«Kitabi-xəzanül-ətfal»a, A.Ə.Məhəmmədzadə və A.Ə.Mollazadə «İkinci kitab»a, Mirzə Qəmərlinski və onun həmmüəllif yoldaşları «Ana dili» dərsləklərinin I və II hissələrinə, M.Mahmudbəyov və həmkarları «Birinci il», «İkinci il», «Yeni məktəb», Ə.M.Nərimanov «Nəsihətül-ətfal» dərsləklərinə Tolstoydan 80-ə qədər hekayə daxil etmişdi (Bağırov Ə. 1974, s. 68).

Qiraət kitablarında da rus yazıçısından sıxsıx nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Ə.Müznibin «Qiraət» (1914) kitabındakı 26, həmçinin A.İsrafilbəyovun «Pişik balası» (1913) kitabındakı 13 hekayənin hamısı Tolstoyun oxu kitablarından seçilmiş nümunələr idi.

Q.R.Mirzəzadənin «Barmaq boylu uşaq» (1911), «Baha oturur» (1910), «Bir-birinizə məhəbbət ediniz» kitabçalarındakı eyni adlı əsərlər, «Qırmızıpapaq və bir qurdun diriliyi» (1910) kitabındakı «Qırmızıpapaq» hekayəsi də haqqında danışdığımız müəllifin yaradıcılığından sərbəst tərcümələr idi. «Dörd hekayə» (1912), «Birinci qədəm» (1913) kitablarında, N.Axundovun «Nağıllar məcmuəsi»ndə də Tolstoyun uşaq əsərlərindən nümunələrə rast gəlmək mümkün idi (Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. 1992, s. 258).

Təkcə «Məktəb» jurnalında 1911-1920-ci illər arasında L.Tolstoydan həm nəsrə, həm də nəzmlə edilmiş 40-a qədər uşaq əsərinə rast gəlmək mümkündür. Maraqlıdır ki, rus ədibinin balacalar üçün nəsrə qələmə aldığı hekayələr bəzən azərbaycanlı mütərcimlər tərəfindən şeirlə milli dilə çevrilirdi. Ə.Müznibin «Qiraət» (1914) kitabındakı 26 hekayənin bir neçəsi nəzmlə azərbaycanlı oxuculara təqdim edilmişdi. Qəzənfər Sultanzadə «Oğurluğun üstü açıldı» (9, 1906, №16), Məsum «İki yoldaş» (9, 1914, №3), Əlisəttar İbrahimov «Qurd və qoca nənə» (9, 1912, №21) hekayələrinin tərcüməsində eyni yolla hərəkət etmişdilər. L.Tolstoyun uşaq əsərlərini milli dilə çevirən tərcüməçilərin sayı da çox idi. Bunlardan Q.R.Mirzəzadəni, B.Talıbzadəni, Ə.Fəhmini, M.Hənifəni, Ə.İbrahimovu, M.Əfəndiyevi, A.İsrafilbəyovu, Ə.Rzazadəni,

Ə.S.Qasımovu, Ə.Müznibi, A.Mətləbzadəni, Ə.Əliyevi, R.Tahirbəyovu, A.Vəlixanovu və başqalarını göstərmək olar. Əlbəttə, edilən tərcümələrin hamısının sənətkarlıq səviyyəsi eyni deyildi. Bunların içərisində zəifləri də var idi.

XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində mütərəqqi baxışlı, yeni təlim-tərbiyə üsulu ilə dərs keçən Azərbaycan pedaqoqları görkəmli rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin təcrübəsindən kifayət qədər bəhrələnmişlər. Onlar öz dərsliklərini yazarkən rus pedaqoqunun «Uşaq dünyası» («Детский мир») və «Ana dili» («Родное слово») dərsliklərinin nəinki forma-struktur, məzmun və pedaqoji sistemindən, hətta oradakı bədii mətnlərdən də faydalanmışlar. A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyov «Vətən dili»nə (II hissə, 1888) əlavə etdikləri müqəddimədə dərsliyi tərtib edərkən Uşinskinin dərsliklərinin təcrübəsinə istinad etdiklərini, onun forma və məzmunu əsas götürdüklerini xüsusi olaraq qeyd edirlər (Çernyayevski A.O., Vəlibəyov S. 1888, s. 4). Eyni zamanda rus pedaqoqunun dərsliyindəki «Şiçanlar», «İki kəsəyən» təmsillərini, «Uşaqları məktəbə şövqləndirmək», «Tutulmuş quş» şeirlərini öz kitablarına daxil edirlər. Şeirlərin dördünü də A.O.Çernyayevskinin xahişi ilə H.Qaradaği Azərbaycan dilinə çevirmişdi. R.Əfəndizadənin «Uşaq bağçası» (1898), H.M.Mirmöhsünzadənin «Hədiyyətül-ətfal» (1911), M.Qəmərinski və b. «Ana dili» (II cild, II nəşr, 1908), M.Mahmudbəyovun «Birinci il» (1907) dərsliklərində də Uşinskidən tərcümələr verilmişdi. Bunlar pedaqoq sənətkarın «Tülkü və keçisi», «Uşaq gözlüyü», «Sünbül», «Heyvanların mübahisəsi», «İki kotan», «Küpə qazana yoldaş deyil», «Güllərin bəhsi» və s. şeirlərinin tərcümələri idi. «Güllərin bəhsi» şeiri A.Səhhətin tərcüməsi ilə «Birinci il»ə də salınmışdı.

Əsərləri gənc nəslin tərbiyəsi üçün milli dilimizə çevrilən rus ədib və şairləri İ.A.Krılov, L.Tolstoy və K.D.Uşinski ilə məhdudlaşmır. Biz uşaqlara aid o zamankı mənbələrdə V.A.Jukovski, N.M.Karamzin, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, İ.S.Turgenev, xanım Bulqatova, A.Y.İz-

maylov, A.P.Çexov, İ.Tutçev, A.İ.Kuprin, A.N.Pleşşeyev, A.V.Koltsov, A.Qurnov və başqa müəlliflərdən də ana dilimizdə xeyli bədii nümunələrə rast gəlirik.

Ana dili dərslikləri içərisində kəmiyyət və keyfiyyət etibarını ilə ən çox və ən yaxşı tərcümə nümunələri «Yeni məktəb» dərsliyindədir. M.Mahmudbəyovun və A.Səhhətin həmmüəllif olduğu dərslikdəki bədii əsərləri, əsasən, A.Səhhət tərcümə etmişdi. Mütərcimin peşəkarlığı, professionallığı, yüksək mütərcimlik istedadı burada da özünü aydın şəkildə büruzə vermişdi. «Yeni məktəb»in 1918-ci il nəşrinə 25-ə qədər tərcümə nümunəsi daxil edilmişdi. Dərslikdə fransız yazıçısı Volterdən də «Himmətli sükançı» adlı hekayə salınmışdı.

Yeri gəlmişkən onu da əlavə edək ki, A.Səhhət o dövrün və bütövlükdə Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatının ən istedadlı, professional tərcüməçilərindən biridir. Onun «Məğrib günəşləri» (1912) adlı toplusu bütövlükdə rus və Avropa şairlərinin nəzm əsərlərinin mənzum tərcüməsindən ibarətdir. Buraya Jan Ramo, İ.A.Krılov, M.Y.Lermontov, V.Hüqo, Ə.X.Dəhləvi, (bu şərq şairidir), A.S.Puşkin, İ.S.Nikitin, L.M.Medvedyev, Q.R.Derjavin, İ.İ.Kozlov, Y.V.Jadovski, A.N.Pleşşeyev, V.V.Qofman, Smirnov, A.V.Koltsov və başqa şairlərin yüksək səviyyədə ana dilimizə tərcümə edilmiş poetik əsərləri salınmışdı. Böyüməkdə olan nəslin mənəvi ehtiyaclarını ödəməkdə, tərcümə mədəniyyətimizi zənginləşdirməkdə həmin əsərlərin xüsusi dəyəri vardır. Bu poetik nümunələr həm də milli mütərcimlərdən ötrü gözəl bir örnək rolunu oynayırdı.

F.Köçərli «Balıqçı və qızıl balıq nağılı» adlı mənzum nağılı Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdən sonra A.S.Puşkinin yaradıcılığına diqqət artdı. R.Əfəndizadə şairin eyni nağılı, habelə «Hal anası» və «Kaftar» adlı mənzum hekayələrini milli dilə çevirərək «Bəsirətül-ətfal» dərsliyinə salmışdı. A.Şaiqin «Gülzar» dərsliyində isə Puşkinə həsr olunmuş ayrıca oçerk vardır. Daha sonra isə onun A.Səhhətin tərcüməsi ilə «Uçqun, yaxud uçurum», «Peyğəmbər» və «Qafqaz» şeirləri oxuculara

təqdim edilir. «Uçqun, yaxud uçurum» şeiri A.Şaiqın «Milli qiraət kitabı» (1919) dərslində də yer almışdır. Rus şairinin «Qış» şeiri A.Səhhətin çevirməsində «Məktəb» (1911, №2) jurnalında çap olunmuşdur. «Yeni məktəb» də sənətkarın «Yanğında dada çatma» hekayəsi nəslə azərbaycanlı oxuculara çatdırılmışdır. Biz «Dəbistan» jurnalının səhifələrində (1906, №11-14, 17-18) Puşkinin «Barışnaya krestyan-ka» hekayəsinin nəslə tərcüməsini də görürük. «Çöl xanımı» adı ilə edilmiş bu tərcümə sənətkarın «Belkinin hekayələri» povestinə daxildir. Mütərcimi M.H.Əfəndizadə idi. Hekayə sadə və səlis bir dillə Azərbaycan oxucularına çatdırılmışdı.

F.Köçərlidən sonra M.Y.Lermontov yaradıcılığına maraq göstərən mütərcimlər A.Səhhət və A.Şaiq olmuşdur. Əvvəlcə dediyimiz kimi F.Köçərli rus şairinin «Üç xurma» şeirini ana dilimizə çevirərək Koltsovun «A kişi, niyə yatıbsan?» mənzum hekayəsi ilə birlikdə 1895-ci ildə kitabça halında nəşr etdirmişdi. A.Səhhət onun «Mtsiri» poemasından bir parça, həmçinin «Çərkəslər», «Peyğəmbər», «Terekin sovqatı», «Mübahisə», A.Şaiq isə «Qaçaq» şeirini Azərbaycan türkcəsinə çevirmişlər. Bu poetik nümunələr mütərcimlərin müəllifi olduqları «Yeni məktəb» və «Gülzar» dərslərinə də daxil edilmişdi. «Gülzar»da Lermontovun həyat və yaradıcılığı barədə məlumat verən yığcam oçerk də yer almışdı. A.B.Əfəndizadə də şairin «Mübahisə» və «Qaçaq» əsərlərini tərcümə edərək «Şagirdlərə hədiyyə» (1914) kitabında oxucuların müəlləsinə vermişdi. Kitabda sənətkarın yığcam tərcümeyi-halı da öz əksini tapmışdı.

A.Şaiq və A.Səhhətin A.V.Koltsovdan yüksək səviyyədə tərcümə etdikləri «Taxıl biçini» şeirini həm «Gülzar», həm də «Milli qiraət kitabı» dərslərinin səhifələrində görürük. Ümumiyyətlə, A.Səhhətin poetik tərcümələrinə Birinci rus inqilabından sonrakı ana dili dərsləklərində tez-tez rast gəlmək mümkün idi. V.Hüqonun «Yatmış uşaq», Qrimm qardaşlarının nağıllarından əxz edilmiş «Sazəndələr» («Yeni məktəb»), V.V.Qofmanın «Yağışdan sonra» («Gülzar»), İ.S.Nikitinin «Yay

səhəri» («Milli qiraət kitabı») şeirləri də şagirdlərə A.Səhhətin tərcüməsində çatdırılmışdı. Nikitinin «Məktəb» jurnalında dərc edilən (1911, №1) «Uşaq xatirəsi» şeirinin tərcüməsi də A.Səhhətə məxsus idi.

Yalnız dərsləklərdə deyil, uşaq mətbuatında da dəyərli poetik tərcümə nümunələri ilə üzləşmək mümkün idi. Lazımi məqamlarda onlardan bəzilərinin adlarını çəkdik. «Dəbistan» jurnalında işıq üzü görən bəzi poetik nümunələrin adlarına nəzər yetirək: «Nənə və onun balaca qız nəvəsi» – Pozdnyakovdan tərcümə edən A.Əfəndizadə (1906, №1); «Ovçu və quş» – «Məsnəvi»dən tərcümə edən M.H.Əfəndizadə (1906, №3); «Nənə və nəvə» – Pleşşeyevdən tərcümə edən İslamzadə (1906, №4); «İbrət və müqabilə, yaxud ümmətlər ixlası» – «Məsnəvi»dən tərcümə edən M.A.Talıbzadə (1906, №8-10, 13); «Niyazə-əsirane» – V.Hüqodan tərcümə edən Müəllim Naci (1906, №17) və s.

M.Ə.Sabir Ə.Firdovsinin «Şahnamə»sindən bir parçanı azərbaycancaya çevirərək «Rəhbər» jurnalında çap etdirmişdi (1906, №2-5). Əlisəttar İbrahimovun rus sənətkarı İzmaylovdan nəzmlə çevirdiyi «Kürt toyuq» (1913, №1), Abid Mətləbzadənin Turgenevdən tərcümə etdiyi «Mənsur şeirlər» (1915, №15) «Məktəb» jurnalının səhifələrində kiçik oxucuların müəlləsinə təqdim edilmişdi. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, rus yazıçısı Turgenevin «Sərçə» və «Kimin himməti artıqdır?» hekayələri nəslə «Yeni məktəb» dərslərinə də öz əksini tapmışdı. Həmin dərsləklə fransız sənətkarı Volterin «Himmətli sükançı» hekayəsi də yer almışdı.

Bəzən mütərcim eyni bir əsəri tərcümə və nəşr etdikdən sonra onun üzərində sonradan yenidən işləyir, müəyyən dəyişikliklər edirdi. Məsələn, A.Şaiq A.P.Çexovun hekayəsini «Gülzar» (1912) dərslərinə «Sail» adı ilə daxil etmişdi. Ancaq «Milli qiraət kitabı»na (1919) onu «Dilənçi» adı ilə salmış və hekayədə bəzi dəyişikliklərə yol verilmişdi.

Dərsləklərlə yanaşı uşaq mətbuatının səhifələrində də rəngarəng tərcümə nümunələrinə rast gəlirik. Bu əsərlər müxtəlif

dillərdən və müxtəlif xalqlara məxsus sənətkarların yaradıcılığından edilirdi. Uşaq ədəbiyyatında rus ədəbiyyatından A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, L.Tolstoy və İ.A.Krilyovla yanaşı digər ədəbi simaların da yaradıcılıq nümunələri yer alır. Əlbəttə, bunların hamısını sadalamaq imkan xaricindədir. Ona görə də bəzilərinin adlarını xatırlatmaqla kifayətlənirik: «Kənd çocuğu» – Plesşeyevdən tərcümə edən Əlisəttar İbrahimov (9, 1912, №8), «Allahın keşişə qəzəbi» – Jukovskidən tərcümə edən Böyükağa Talıbzadə (9, 1913, №1), «Ölmüş qurbağa» – Litvinskidən tərcümə edən Həsən bəy Axundov (9, 1914, №3-4), «Nədən ötrü ağlayırsan?» – A.Qurnovdan təbdil edən Xudaverdi Kələntərli (9, 1914, №17), «Dəmirqaya» – Kuprindən tərcümə edən H.Q. (9, 1914, №18), «Millətpərvər bir uşaq», «Vətən qurbanı» – A.Bryusovdan tərcümə edən Abid Mətləbzadə (9, 1915, №6, 12).

Bir məsələni nəzərə çatdırmaq lazım gəlir. Şərq ədəbiyyatına aid əksər əsərlər ərəb və fars dillərindən milli dilə çevrilirdi. Çünki mütərcimlərin əksəriyyəti bu dillərdən xəbərdar idilər. lakin Avropa xalqlarına aid ədəbiyyat nümunələri bir qayda olaraq rus dilindən tərcümə edilirdi. Rus dili bir növ Azərbaycan ziyalıları üçün Avropa ədəbiyyatına və mədəniyyətinə açılan qapı idi. Bununla belə, az da olsa, orijinaldan tərcümə edilən örnəklərə də rast gəlirik. Belə əsərlər həcmcə kiçik olub, əsasən, alman, ingilis və fransız dillərindən ana dilimizə çevrilirdi. Onlardan bəzilərinə xatırlatmaq yerinə düşər:

Almancadan: «Şıcanın məskəni» (müəllifini qeyd etmədiyimiz əsərlərin kimdən tərcümə edildiyi göstərilməyib – S.R.) – nəzmlə tərcümə edən Əli Əjdər (9, 1913, №1); «Ata duası» – nəslə tərcümə edən E.Sultanəzadə (9, 1914, №7); «Zərər insanı əqilli edər» – nəslə tərcümə edən M.Abasqulu (9, 1914, №8); «Ehtiyatsız sözün nəticəsi» – nəslə tərcümə edən M.Muradzadə (9, 1914, №18) və s.

İngiliscədən: «Necə oldu?» – nəslə tərcümə edən Səid (9, 1916, №10) və s.

Fransızcadan: «Mərhəmətli cocuq» – nəzmlə tərcümə edən Əlisəttar İbrahimov (9, 1915,

№6); «Kiçik hekayə» – nəslə tərcümə edən gimnazist Yusif Axundov (9, 1911, №2); «Ədalətli Süleyman» – nəslə tərcümə edən Böyükağa Talıbzadə (9, 1913, №5); «Ədalətli hakim» – Lafontəndən nəslə tərcümə edən Abid Mətləbzadə (9, 1914, №12); «Bala siçan» – nəslə tərcümə edən Mirseyidov (9, 1914, №14); «Yaxşı hesabdar» – nəslə tərcümə edən Əlisəttar İbrahimov (9, 1915, №1); «Nəciş şir» – L.Martindən nəslə tərcümə edən müəllim Abasqulu (9, 1915, №6) və s.

F.Ağzadənin «Ədəbiyyat məcmuəsi» (1912) dərsliyində Lamartin, Şiller, A.Düma, Beranje və s. qərb ədəbiyyatı şedevrlərinin yaradıcılığından nümunələr də verilmişdir. Lakin bu tərcümələrin dili dərslikdəki başqa əsərlər kimi qəliz, osmanlı türkcəsi ilə ağırlaşdırılmış bir qiyafədədir.

Əvvəlcə dediyimiz kimi, XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən Azərbaycanda uşaqlar və gənclərdən ötrü təbdil, iqtibas və tərcümələrdən ibarət mütaliə kitablarının nəşri prosesinə başlandı. XX yüzilliyin əvvəllərində bu proses daha da intensiv və məhsuldar xarakter aldı. Müxtəlif xalqların ədəbiyyatından tərcümə, təbdil və iqtibas edilmiş xeyli qiraət kitabları meydana gəldi. Həmin kitabların hamısı barədə burada məlumat verməyə nə imkan, nə də ehtiyac olmadığından onlardan bəzilərinin adlarını xatırlatmaqla kifayətlənirik:

Mirzə Əsgər Qarabaği Növrəs – «Pəndi-ətfa» (1900); Səməd bəy Hacıbəyov – «Hədiyyeyi-sibyan» (1901); Mir Seyfəddin Seyidov Şirvani – «Kitabi-xəzanül-ətfa» (1902); «İki uşaq» (ruscadan mütərcimi A.Şaiq, 1906); Əlimirzə Nərimanov Tiflisi – «Nəsihətül-ətfa» (1907); D.Defo – «Robinzon Kruzo» (tərcümə edən A.Şaiq, 1909); Şarl Perro – «Qırmızıpapaq və bir qurdun diriliyi» (tərcümə edən Q.R.Mirzəzadə, 1910); Mark Tven – «İyirmi beş milyonluq bir çek» (təbdil edən H.İ.Qasimov, 1910); M.İ.Karamzin – «Bədbəxt Liza» (mütərcimi Ə.Abasov, 1912); M.Tven «Şahzadə və dilənçi» (mütərcimi Ə.İbrahimzadə, 1912); «İki dost-iki yol» (təbdil edən İ.Musabəyov, 1913); P.N.Polevoy – «İki

yol, iki yoldaş» (mütərcimi Q.R.Mirzəzadə, 1913); Dmitryeva – «Balaca və Xallı» (təbdil edən İ.S.Qasımov, 1914); A.Bast – «Dünya səyahəti» (mütərcimi A.Mirzəzadə, 1915); A.K.Kovalinskaya – «Ögey ana» (mütərcimi Y.Hüseynbəyzadə, 1915); «Korlar məktəbi» (hekayələr məcmuəsi, mütərcimi H.S.Qasımzadə Səyyah, 1915); «Üç hekayə» (mütərcimi İ.Musabəyov, 1915) və s.

Tərcümə, təbdil və iqtibas olunan bu əsərlər istər həcm, istər janr, istərsə də mövzu, məzmun və ideya baxımından rəngarəng idi. Bunlar kiçikhəcmli, birepizodlu, miniatür, gəzəri süjetlərdən tutmuş macərə əsərlərinə qədər çeşidli bədii nümunələri əhatə edirdi. Onu da əlavə edək ki, tərcümələrdə ciddi şəkildə sərbəstliyə yol verilir, bir sıra epizodlar ixtisar olunur, bəzən də dəyişdirilirdi. Hətta bəzən mətnlər üzərində «milliləşmə» əməliyyatı da aparılır, yer və şəxs adları, realilər, müəyyən epizodlar, məişət səhnələri milliləşdirilirdi. Bu məziyyət təbdil və iqtibaslarda daha çox özünü büruzə verirdi. Bədii mətnlər adaptasiya olunur, milli məişət və gerçəkliyə uyğunlaşdırılırdı. Bəzən ideya və məzmun da müəyyən qədər təshihə məruz qalırdı.

Azərbaycanlı mütərcimlər, dərslik və oxu kitablarının müəllifləri başqa xalqların (həm Şərqi, həm də Qərbi) folklor nümunələrinə, xüsusilə də rəvayət, hekayət və nağıl janrlarında olan, tərbiyəvi-didaktik, əxlaqi və nəsihətəməz məzmun və ideyaya malik əsərlərə də xüsusi maraq göstərirdilər. N.Dementyevin «Təmsillər və povestlər» (1839) adlı oxu kitabından, M.Ş.Vazehin və İ.Qriqoryevin «Kitabi-türki» (1852) dərsliyindən başlamış XIX əsrin II yarısı və XX yüzilliyin ilk onilliklərində ana dilində elə bir ibtidai məktəb dərsliyi yox idi ki, orada kiçik həcmli, «birtipli», «birepizodlu» dediyimiz səyyari hekayət, rəvayət və nağıllardan bol-bol nümunələr verilməsin. Qiraət kitablarında da bu cür xalq ədəbiyyatı nümunələrinə istənilən qədər rast gəlmək mümkün idi. Bundan əlavə, müxtəlif xalqların xalq yaradıcılığından nisbətən iri həcmli nağıllar da tərcümə və ya təbdil edilərək azərbaycanlı uşaqların və gənclərin mütaliəsinə

təqdim edilirdi. Məsələn, «Kəlilə və Dimnə»nin bir çox süjetlərinə dərslik və oxu kitablarında tez-tez rast gəlmək mümkün idi. Ərəb nağıllarından «Min bir gecə»nin 446 gecəlik böyük bir hissəsi Ə.Müznib tərəfindən ana dilimizə çevrilərək 1910-1912-ci illərdə «Əlif Leyla» adı ilə bir neçə kitabda nəşr edilmişdi. «Min bir gecə»nin xeyli hissəsini Kərbəlayi Vəli Mikayılov da 1911-ci ildə tərcümə və nəşr etdirmişdi. Məhəmməd Sadiq Axundov isə «Əlibaba və qırx quldur» adlı məşhur şərq nağıllarını milli dilə çevirərək 1910-1912-ci illərdə kitab halında çap etdirmişdi.

A.Qasımovun «Şücaət və ya Cəfər ilə Nurəddin» (1911), Q.R.Mirzəzadənin «Çəməndə, tülkü və qurd, yeddiyaşar» (1911), yenə onun «Dövlətli sərçə və dişli siçan» (1913), Ağa bəy İsrəfilbəyovun «Əqilli qız» (1913), Y.Həsənbəyzadənin «Fərasətli Sürəyya» (1915) kitabındakı nağıllar da müxtəlif mənbələrdən tərcümə və ya iqtibaslar idi. «Dəbistan», «Rəhbər» və «Məktəb» jurnallarında da həm şərq, həm də rus və Avropa xalqlarının folklorundan alınmış xeyli nağıl nümunələrinin çap olunduğunu görürük. Bunlardan bəziləri A.A.Afanasyevin və Qrimm qardaşlarının nağıllar məcmuəsindən götürülmüşdür.

Onu da əlavə edək ki, bəzi nağılların iqtibas, təbdil və tərcüməsi zamanı folklor dilinin rəvanlığı, şirinliyi, səlisliyi mümkün qədər saxlanılsa da, bəzi mütərcimlər buna əməl edə bilməmişdilər. Əlbəttə, bu, tərcüməçi peşəkarlığının çatışmaması, bəzi qələm sahiblərinin bir həvəskar olaraq işə qoşulması ilə bağlı idi. Belə mütərcimləri düşündürən, ilk növbədə millət balalarının mənəvi qidaya olan ehtiyacını ödəmək, ana dilində bu sahədə olan boşluğu doldurmaq idi. Onları tərcümə əsərinin sənətkarlıq məziyyətləri bir o qədər də düşündürmürdü.

Əlbəttə, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül və ilkin inkişaf mərhələsində tərcümə sahəsində görülən işlər bu deyilənlərlə məhdudlaşmır. O, daha geniş və əhatəli bir problemdir. Onu bütün təfərrüatı ilə şərh etməyə burada nə imkan, nə də ehtiyac vardır.

Biz bu istiqamətdə görülən işlərin yığcam mənzərəsini canlandırmaqla tərcümə əsərlərinin milli uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkülünə və inkişafına göstərdiyi təsiri aydınlaşdırmağa təşəbbüs göstərdik. Həqiqətən də, XIX-XX əsrlərin hüduqlarında Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ilkin axarı tərcümə əsərləri ilə başladı. Eyni zamanda bu əsərlər çox keçmədən yeni-yeni orijinal nümunələrin ərəsəyə gəlməsi və yüksəlişinə rəvac verdi, bir nümunə və məktəb rolunu oynadı. Əgər milli uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül və inkişafını yeni dövrün məktəb, maarif və ədəbi-mədəni hərəkəti doğurdusa, tərcümə əsərləri onun intişarına, inkişafına əsaslı şəkildə stimül verdi, bir nümunə və təsir mexanizmi rolunu oynadı. Azərbaycanlı qələm sahibləri millət balaları üçün müasir dövrün tələblərinə uyğun mənəvi sərvət yaratmağı, nədən və necə yazmağı bu əsərlərdən öyrəndilər.

Nəticə

XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının tarixi inkişafında geniş mənada milli intibah dövrü kimi səciyyələnir. Bu intibah ictimai-siyasi həyatdan tutmuş, ədəbi-mədəni hərəkətdə qədər geniş bir sferanı əhatə edir. Həmin epoxada xalqımızın həyatında bir sıra mühüm ədəbi-mədəni hadisə və yeniliklər baş verir. Baş verən yeniliklərdən biri də milli dildə uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü idi. Haqqında danışdığımız dövr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül və ilkin inkişaf mərhələsi kimi xarakterizə oluna bilər.

Milli uşaq ədəbiyyatının təşəkkülünü və inkişafını yeni ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, pedaqoji və maarif mühitinin ehtiyacları doğurmuşdu. Bunlar «kiçiklər üçün» söz sərvətinin meydana gəlməsini şərtləndirən amillər idi. Bundan əlavə, uşaq ədəbiyyatının bir sıra qida mənbələri də vardır. Bu mənbələr içərisində tərcümə əsərləri xüsusi yer tutur. Mütərəqqi baxışlı Azərbaycan ziyalıları («qərbçilər») yeni dövrdə Avropa tipli məktəblərin açılmasına, həmçinin Avropa tipli bədii ədəbiyyat nümunələrinin yaradılmasına

üstünlük verirdilər. Onlar «Avropa tipli məktəbi saxlamaqdan ötrü Avropa tipli məktəb lazımdır» (M.Şahtaxtı) məntiqi ilə hərəkət edirdilər. Millət balalarından ötrü də Avropa tipli əsərlər yaratmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Eyni zamanda rus və Avropa xalqlarının ədəbiyyatı, həyat və məişəti, maarif və mədəniyyəti ilə böyüməkdə olan nəslə tanış etmək istəyirdilər. Nəhayət, milli məkəndə vətən övladı üçün əsərlər yazmaq istəyən sənətkarlara bir nümunə göstərmək istəyirdilər. Deyilən bu səbəblərlə əlaqədar rus və Avropa sənətkarlarının uşaq əsərlərinin milli dilə tərcüməsinə üstünlük verirdilər. Belə bir meyil nəticəsində də çoxlu sayda bədii nümunələrin rus və Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə tərcüməsinə gətirib çıxardı. Rus ədəbiyyatından və rus dilindən edilən tərcümələr çoxluq təşkil edirdi. Rus dili milli ziyalılar və qələm sahibləri üçün bir növ rus və Avropa ədəbiyyatına açılan qapı idi.

Mütərcimlər rus ədib və şairlərindən İ.A.Krilyovun təmsillərinə, L.Tolstoy və K.D.Uşinskiyin uşaq əsərlərinə daha çox müraciət edirdilər. Bunlardan əlavə Puşkin, Lermontov, Karamzin, Jukovski, Pleşşeyev, Çexov, İzmaylov və s. kimi rus sənətkarlarının yaradıcılığından nümunələr də Azərbaycan dilinə çevrilərək kiçik oxucuların mütaliəsinə verilmişdi. Avropa ədib və şairlərindən isə Lafonten, Volter, V.Hüqo, D.Defo, M.Tven və başqalarının yaradıcılığından bəzi nümunələr milli dildə Azərbaycanlı uşaqların ixtiyarına verilmişdi.

Mütərcimlər nisbətən kiçikhəcmli əsərlərin tərcüməsinə daha çox meyil edirdilər. Bu, dərslük, uşaq mətbuatı və oxu kitablarının tələbləri ilə bağlı idi. Təmsil, hekayət, rəvayət, hekayə və s. kimi janrlarda olan nümunələrin tərcüməsinə üstünlük verirdi. Buraya müxtəlif janrlarda olan lirik şeirləri də əlavə edə bilərik.

Tərcümə əsərlərində hərfi, yəni mətnin eynilə tərcüməsinə az meyil edilirdi. Tərcümələrin çoxunda sərbəstliyə yol verirdi. Mütərcimlər daha çox əsərin məzmununu saxlamağa çalışır, tərcümə zamanı bəzən ideyada da müəyyən dəyişiklik edirdilər. Mükəmməl

tərcümələrlə yanaşı, orta və aşağı səviyyəli tərcümə nümunələri də kifayət qədər bolluq təşkil edirdi. R.Əfəndizadənin, A.Səhhətin, A.Şaiqin tərcümələri sənətkarlıq baxımından daha mükəmməl xarakter daşıyırdı. Bu dövrdə Azərbaycanda tərcüməçilərin çoxsaylı və məhsuldar bir dəstəsi meydana gəlmişdi.

Haqqında danışdığımız dövrdə Azərbaycanda rus və Avropa sənətkarlarının ana dilimizə tərcüməsi istiqamətində, həqiqətən, diqqətəlayiq işlər görüldü. Bu əsərlər tərcümə ədəbiyyatımızı zənginləşdirdi; Azərbaycanlı

müəlliflər üçün millət balalarından ötrü bədii sərvət yaratmaqda bir nümunə və məktəb rolunu oynadı; Vətən övladlarının mənəvi qi-daya, mütaliə materiallarına olan ehtiyaclarının ödənilməsində faydalı xəzinə rolunu oynadı; Azərbaycanda böyüməkdə olan nəslin təlim-təربiyəsində, onların başqa xalqların ədəbiyyatı, həyat və məişəti, adət-ənənələri ilə tanış olmasında və s. də əlverişli mənbəyə çevrildi; Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının dirçəlişinə və yüksəlişinə kifayət qədər stimül verdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Alməmmədov A. (1982) Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri. Bakı, Yazıçı. 214 s.
2. Bağirov Ə. (1974) Lev Tolstoy və Azərbaycan (1880-1920). Bakı, Elm. 182 s.
3. «Dəbistan» jurnalı. Bakı (1906-1908).
4. Vəlibəyov S. (1888) Qüdrəti-xuda. Tiflis: «Kəşkül» mətbəəsi. 44 s.
5. Qəz. «Ziyayi-Qafqaziyyə», Tiflis, 1883, №11
6. Газ. «Кавказ». Tiflis, 1882, №148.
7. Газ. «Кавказ». Tiflis, 1883, №15.
8. Lermontov M.Y. (1895) Üç xurma ağacı; Koltsov A. A kişi, niyə yatıbsan? (mütərcimi: Köçərli F). Şuşa: Məsihi ruhaniyyə mətbəəsi. 13 s.
9. «Məktəb» jurnalı. Bakı (1911-1920).
10. Məmmədov Ə. (1977) Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, Elm. 161 s.
11. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. (1992) Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif. 288 s.
12. Məmmədov X. (1992) XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU. 136 s.
13. Puşkin A.S. (1892) Torçu və balıq (mütərcimi: Köçərli F.). İrəvan. 12 s.
14. «Rəhbər» jurnalı. Bakı (1906-1907).
15. Səhhət A. (1912) Məğrib günəşləri. I cild. Bakı: Orucovlar mətbəəsi. 39 s.
16. Təlimati-Sokrat (mütərcimi: Köçərli F.). Baxçasaray: «Tərcüman» mətbəəsi, 1891, 90 s.
17. Ünsizadə C. (1889) Əmsali-loğman, yaxud qırx iki nağıl və hekayə, Tiflis: «Kəşkül» mətbəəsi. 54 s.
18. Çernyayevski A.O., Vəlibəyov S. (1888) Vətən dili. II hissə. Tiflis: «Kəşkül» mətbəəsi. 169 s.
19. ЦГИА Грузии. Фонд 422, дело 1411, л. 41.